

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА І ЛАНДШАФТ

М. О. РИЧКОВ

У статті йдеться про співвідношення в межах України ареалів 77 археологічних культур з природно-територіальними комплексами.

Певну кількість наукових праць в археології присвячено вирішенню питання про статус та зміст категорії археологічна культура (АК), яка вважається чи не найголовнішою в даній науці¹. Багато питань та розбіжностей серед учених постає у вирішенні проблеми етнічної атрибуції АК. Чи стоять за виділеними АК минулі етноси? Остаточної відповіді на це питання ще й досі нема.

Деякою мірою тут може допомогти відома теза причетності окремого етносу до певного ландшафту². Пропонована праця і є спробою відповісти на таке питання, виходячи з порівняння території поширення пам'яток окремих АК з територіями певних ландшафтів.

Ще у 1959 р. О. О. Формозов означив шлях для реконструкції етнічної історії, який полягав у вирішенні двох завдань: виділення ареалів певних типів інвентаря, тобто виділення археологічних культурних груп і дослідження їх спадковості у часі. Подальше зіставлення різних ландшафтних зон з виділеними АК і повинне, на його думку, дати вихідні дані для реконструкції етнічної ситуації на певній території³. Цьому питанню автор справедливо надав важливого значення, хоча й розглядав здебільшого географічні природні зони, а не дрібніші природно-територіальні комплекси, якими є ландшафти й їх типи. Зробимо спробу такого зіставлення. І почнемо з мезолітичних культур, тому що саме у цей час склалися ландшафти, подібні до теперішніх⁴.

За основу взято карту типів ландшафту України, складену К. І. Геренчуком⁵. Дані про ареали різних АК бралися з карт другого видання археології України⁶.

Географічний ландшафт К. І. Геренчук розумів як «складну систему природних компонентів, що змінювалась тією чи іншою мірою господарською діяльністю суспільства, та займала певну ділянку (район) земної поверхні»⁷. Класифікацію ландшафтів він провадив за наступною схемою: загальний їх поділ на класи і підкласи, до яких належать ландшафти, схожі за морфотектонічними умовами. Сюди входять гірські, рівнинні, підвишені та низові, низько-, середньо- та високогірські класи тощо. Далі йдуть типи і підтипи ландшафтів, що ґрунтуються за схожістю гідрометричних процесів, а, значить, і за рослинним та ґрунтовим шарами (рис. 1). У межах України він виділив сім зональних типів ландшафту: поліський, широколистяних лісів, луко- та лісостеповий, північно- та південностеповий і пустельностеповий⁸. Окремо відзначено заплашний тип ландшафту з чотирма видами як «інтразональний» через специфічність структури та процесів їх розвитку, та два підтипи: карпатський і кримський⁹.

© М. О. РИЧКОВ, 1995

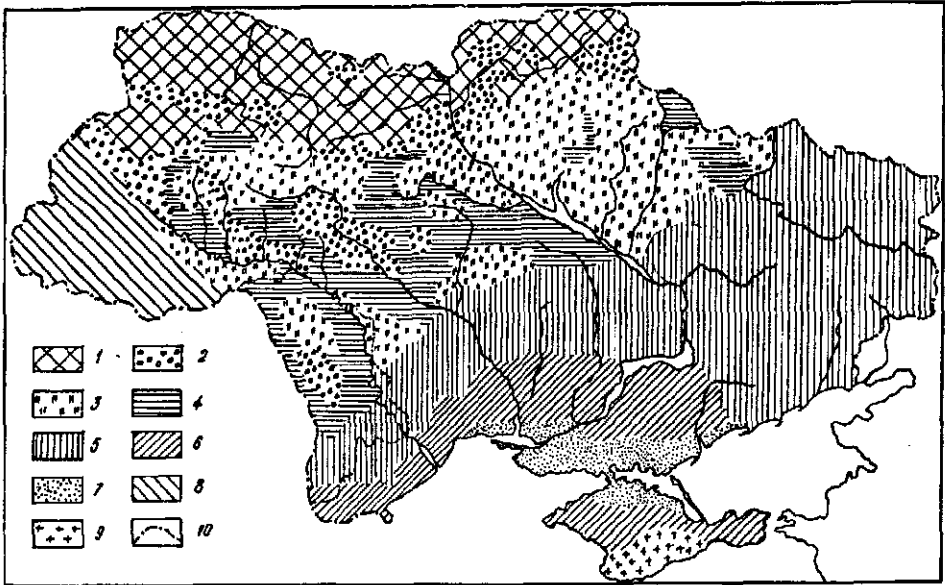

Рис. 1. Типи ландшафтів України за К. І. Геренчуком. Умовні позначення: 1 — поліський; 2 — широколистяних лісів; 3 — лукоstepовий; 4 — лісостepовий; 5 — північностepовий; 6 — південностepовий; 7 — пустельностepовий типи; 8 — карпатський підтип; 9 — кримський підтип; 10 — кордони України та Молдови.

Кожен тип ландшафту має свої варіанти залежно від «розбіжності у геологогеоморфологічному складі, зміни абсолютних висот та гідрометричних умов». Варіанти в свою чергу поділяються на види, які різняться спорідненістю морфологічної структури¹⁰. Таким чином, складається ієрархічний ланцюжок: клас — підклас — тип — підтип — варіант типу — вид типу.

В Україні переважає рівнинний клас ландшафту. Саме його ми й розглянемо, залишивши гірський, який, на нашу думку, потребує окремої уваги. Отже, у праці використовується лише частина вказаного ієрархічного ланцюжка, починаючи з типу. Тобто ми розглянемо розподіл ландшафтів одного, рівнинного класу. Наведемо дані розподілу пам'яток АК різних археологічних періодів по ландшафтах (табл. 1—9), а також підсумки цього розподілу: співвідношення ареалів АК з кількістю типів ландшафту, в яких зустрічаються їх пам'ятки (табл. 10).

Як бачимо, ареали АК розміщуються мінімально в одному, а максимально в семи типах ландшафту. У мезоліті майже половина культур посідає територію одного типу ландшафту і лише одна (кукрецька) — чотирьох (табл. 1; 10). Можливо, за цією АК стоїть лише досконаліша техніка виготовлення крем'яних знарядь, яка поширилась у різних районах степу? Як би там не було, але є підстави вбачати за пам'ятками Кукреку існування не одного, а кількох етносів. І, мабуть, не дарма фахівці виділяють три локальні варіанти цієї АК: кримсько-приазовський, дніпровський та північно-причорноморський¹¹. Лише пам'ятки кукрецької АК знаходять саме в тих видах ландшафту, які займають пам'ятки попередніх за часом культур (осокорівсько-рогалицького типу), або синхронних їй (гребениківська та гірська кримська АК). Причина цього явища може полягати в міграційних процесах чи бути пов'язаною з невірним поділом пам'яток на АК чи типи, або можна сказати про поліетнічність носіїв тих типів чи АК, які займають ширшу територію і перехрещуються з територією пам'яток інших типів чи АК. Щодо мезолітичних АК і типів пам'яток, розташованих на території одного типу ландшафту, то тут можна сподіватись на моноетнічність їх носіїв.

У неоліті всі АК порівну розподілені в зонах від одного до чотирьох типів ландшафту. Найбільша кількість АК тут розташована в двох типах ландшафту (табл. 2; 10). Щодо розподілу пам'яток неолітичної доби на дві зони —

землеробсько-скотарську та мисливсько-рибальську, то хоча така тенденція і дещо простежується з заходу на схід, але чіткого поділу по ландшафтах нема. То ж краще, мабуть, казати не про зони, а про існування населення з двома різними способами виробництва, а значить і двома способами життя, які були викликані не лише природними, а й соціальними умовами.

В неоліті тенденція до розширення ареалів АК зростає, більшість їх займають територію трьох типів ландшафту, та є вже й такі культури (трипільська), пам'ятки якої розміщені аж в семи типах ландшафту (табл. 3; 10)! Цікаве розміщення пам'яток раннього трипільця. Вони посідають зони трьох типів ландшафту і в кожній з них нема пам'яток неолітичних культур, за винятком тільки однієї території, яку займали пам'ятки буго-дністровської АК. Це свідчить про те, що трипільці, просуваючись на північний схід, займали вільні екологічні ніші і тільки в бершадському виді ландшафту лісо-степового типу вони співіснують з населенням буго-дністровської культури, яке, мабуть, було ними частково асимільоване. Те ж саме можна сказати і про носіїв культури Гумельниця, які займали вільні місця, але південніше трипільців. Пізніше трипільці все ширше просуваються на північний схід, співіснуючи (чи витискуючи?) з населенням інших культур. З табл. 4 бачимо процес їх розселення. Так, на ранньому етапі трипільці відомі лише в трьох типах ландшафту: широколистих лісів, луко- та лісостеповому. На середньому — вони займають територію, до якої входить значно більша кількість видів ландшафту цих типів і навіть з'являються в північностеповому типі. А на пізньому етапі вони є, крім того, і в поліському, і в південностеповому типах. Причому, якщо деякі види ландшафту трипільці експлуатують протягом усього періоду свого існування (бельський та північномолдавський види), то інші використовують лише протягом одного етапу: раннього, середнього чи пізнього (табл. 4). Тому тут можна вбачати розширення території не тільки за рахунок зростання населення і його подальшого розселення на нові території, а й пересування населення з одного місця на інше, коли використана екологічна ніша залишалась напризволяще. Причому цей процес означився лише на пізньому етапі, що може бути додатковим свідченням кризи господарства трипільців.

Деякі територіальні збіги пам'яток різних АК (середньостогівські з нижньомихайлівськими і новоданилівськими, ранньоямні з пам'ятками культури ямково-гребінцевої кераміки та пізньотрипільськими) можна пояснити як близькістю походження їх носіїв, так і тісними взаємовідносинами, а також особливим способом життя, який давав змогу представникам різних етносів використовувати одні й ті ж екологічні ніші. Тобто, коли різне населення експлуатує різні ресурси однієї території, та ще й може вигідно обмінюватися продуктами своєї праці.

За доби бронзи більшість ареалів АК охоплюють чотири типи ландшафту (табл. 5; 6; 10). У цей час на території України виділяють великі спільності культур (катакомбна, з шнуровою керамікою, мар'янівського типу пам'яток). Наявність цих спільностей дала підстави вважати, що на той час на території України переважали етноінтегруючі процеси¹². Але це, мабуть, не зовсім так, бо ареал катакомбної спільності не більший ніж попередньої, ямної, та й ще відрізняється меншою єдністю у матеріальних залишках культури. Спільність же культур з шнуровою керамікою більш схожа на поширення своєрідної «моди», а не на етнічну інтеграцію.

Якщо порівняти співвідношення кількості видів ландшафту, в яких поширені пам'ятки культур доби бронзи, то найбільша схожість між пам'ятками сабатинівської і білозерської АК (75%), трошки менша — між пам'ятками КБК і сабатинівки (63%). Велика схожість між КБК і білозерською культурою. Все це досить яскраво підтверджує наявність генетичного зв'язку між ними. Те ж саме можна сказати і про пам'ятки зрубної та пізньоямної (61,5%), а також комарівської і культури Ноа (60%), генетичний зв'язок між якими загально визнаний¹³.

У ранньозалізному та давньослов'янському періодах більшість ареалів АК охоплюють три типи ландшафту (табл. 7—9; 10). Починаючи з ранньозалізного віку ми вже маємо історичні свідчення щодо населення території Ук-

раїни. Зокрема народи Геродотової Скіфії досить чітко розмежовані природними ландшафтами (табл. 8а). Щоправда, можливо, археологія відображає детальнішу ситуацію щодо конкретного населення на даній території, ніж історичні джерела. А воно ж могло бути й так, що на ній крім головного етносу, мешкали й представники інших, тому населення могло бути дещо змішаним, чого Геродот не відзначав.

Взагалі ж видно, що майже в кожному з археологічних періодів є як великі за ареалами АК, так і малі. Цей факт потребує ще окремого дослідження, бо, здається, тут криється певна закономірність. Адже вже й зараз можна досить упевнено казати про поліетнічність носіїв АК з великими ареалами (ямна, катакомбна, скіфська, черняхівська та ін.). Наявність таких АК ще раз свідчить про суто археологічний зміст цієї категорії, яку ще треба інтерпретувати як у соціальному, так і в етнічному плані¹⁴. Поява подібних культур схожа на поширення своєрідної «моди» на використання тих чи інших речей. У кожному конкретному випадку треба шукати головні причини виникнення такої «моди» і вміти відокремлювати її від різноетнічної підоснови, на яку вона накладається.

Загалом, треба відзначити, що лише 12 з 77 археологічних культур і типів пам'яток розміщуються в ландшафті одного типу, тобто 15,5%. Далі розподіл такий: в ландшафтах двох типів — 15 (19,4%); трьох — 24 (31,2%); чотирьох — 19 (24,7%); п'яти і шести — по 3 (4,0%); семи — 1 (1,2%). Отже, якщо виходити з положення, що АК відповідає етносу, а кожний етнос має посідати більш-менш однорідний ландшафт, то вказані дані дещо суперечать цьому. Тим більше, що ареали деяких АК виходять за межі не тільки одного типу ландшафту, а й однієї географічної зони. Так, у межах однієї зони містяться ареали 31 культури, в межах двох — 29, а трьох — 17.

Як би там не було, але у випадках, коли ареал АК не виходить за межі одного типу ландшафту, ми з більшою вірогідністю можемо вважати відображення ними існування одного етносу. Трохи менша вірогідність такого збігу для культур, ареали яких розміщені в двох суміжних типах ландшафту. Що це так свідчить і те, що кожен з історично зафіксованих Геродотом народів Північного Причорномор'я вміщується в межі одного чи двох типів ландшафту. Те ж саме можна сказати про літописні слов'янські етноси¹⁵. З цього можна зробити висновок, що факт значно більшого поширення ареалу АК ніж територія одного чи двох типів ландшафту дає підстави пояснювати це або поліетнічністю їх носіїв, або поступовістю просування одного етносу в певному напрямку. В останньому випадку повинні бути докази хронологічної послідовності цих пам'яток. Може бути ще й третій варіант для суспільств, які вели рухливий спосіб життя і тому не були постійно прив'язані до однієї вузької території. Кожен з таких випадків повинен розглядатись і реконструюватись окремо.

Отже, зі сказаного вище можна зробити висновок, що АК не є і не може бути обов'язковим відображенням певного етносу. Цьому терміну можуть відповідати лише деякі з них. У нашому випадку це майже всі типи пам'яток мезолітичного часу*, такі культури як Криш, сурсько-дніпровська, лендельська, городсько-здовбицька, стжиживська, станівська тощо (табл. 10). Звісно, це тільки припущення, бо тут можуть бути й винятки. Так, наприклад, салтівська АК хоча і розміщена в одному типі ландшафту, але, як відомо, її носії щонайменше — два різних етноси.

До поліетнічних культур можна віднести всі, ареали яких поширюються більше ніж на два типи ландшафту, тобто більшість АК. Але, якщо стосовно деяких з них, таких як буго-дністровська, середньостогівська, нижньомихайлівська, підкарпатська, липицька, вельбарська та інші, можуть бути сумніви щодо такої інтерпретації, то для дніпродонецької, пізньотрипільської, ямної, катакомбної, зрубної, черняхівської, пшеворської, пенківської, типу Луки-Райковецької тощо — сумнівів в їх поліетнічності нема.

Порівняння ареалів АК з видами типів ландшафту, показало, що 88,9%

* Щоправда тут може бути неточність, завдяки недостатній вивченості мезолітичних пам'яток певних територій.

випадків певні види відповідають ареалу однієї АК і лише в 11,1% — є спільними для двох або трьох культур одного часу! Такий збіг не можна вважати випадковим. Він свідчить про закономірний зв'язок ареалів АК з природно-територіальними комплексами. Отже, другий висновок нашої роботи вказує на те, що виділені географами типи ландшафту мають безумовний зв'язок з розподілом у просторі археологічних пам'яток певних АК, тому при історичній та етнічній інтерпретації останніх необхідно звертати увагу на співвідношення ареалів АК з типами ландшафту.

Треба ще сказати про генетичний зв'язок між окремими культурами. Констатації тільки схожості культурного матеріального комплексу ще недостатньо для доказу генетичного зв'язку їх носіїв, бо населення може запозичувати деякі культурні винаходи у сусідів і це може мати поширення як у просторі, так і в часі. Потрібен ще аналіз зіставлення ареалів, бо, як правило, різночасові АК в межах однієї території мають генетичний зв'язок. Отже, таке зіставлення повинно виступати одним із доказів такого зв'язку. Але іноді цьому не надають суттєвого значення. Так, скажімо, носії пенківської АК мешкали вздовж лісостепової смуги від Сіверського Дінця до Південного Бугу. Ареал цієї АК майже повністю поглинається ареалом черняхівської культури (11 спільних видів типу ландшафту з 14 можливих, що майже 80% збігу) (табл. 9 а, б). Але її за археологічним матеріальним комплексом вважають генетично пов'язаною з кийвською АК¹⁶, хоча тут ареали майже не збігаються (один спільний вид типу ландшафту з семи можливих, збіг на 14,3%). Ми не беремось заперечувати вказаний висновок фахівців, але дані територіального збігу ареалів згаданих АК змушують замислитись над його причинами. Потрібні досить вагомі докази для того, щоб відхилити спільність території як чинник, що вказує на генетичний зв'язок населення, яке на ній мешкало. Факти досить тісного зв'язку конкретного населення з певною територією і ландшафтом підкреслюють і самі археологи. Так, відомий досить слушний збіг розташування волинцевсько-роменських пам'яток з природним оточенням. Усі вони знаходились на підзолистих ґрунтах, що свідчить про наявність тут у минулому лісу. Там, де лісу не було — нема й цих пам'яток. Саме про те, що сіверяни, з якими ототожнюють носіїв цих культур, мешкали в лісах і повідомляє літопис¹⁷.

У дослідженні АК має місце ще один просторовий аспект: співвідношення ареалу АК з хронологічними її етапами. Тут можна зупинитися на двох моделях. Перша з них поєднує ті культури, ареали яких з часом збільшуються, а потім, немовби раптово, змінюються новими АК (наприклад, трипільська, ямна, катакомбна, середньодніпровська, зрубна тощо), друга — ареали яких до пізнього етапу розвитку зменшуються (ДДК, ямково-гребінцевої кераміки). Якщо останній варіант здається логічнішим для будь-якого розвитку, бо має три стадії (зародження — розквіт — занепад), то перший має піддаватися іншій логіці. Це може бути результатом якихось різних соціальних змін, чи асиміляційних процесів, коли розширення ареалу веде до змішування концентрованого культурного надбання одного етносу і розчинення його в культурі сусідів. Саме так, мабуть, і було з трипільцями. Причиною можуть бути також різні природні явища: епідемії, засухи тощо.

Вище було висловлено думку про подібність поширення пам'яток окремої АК з поширенням певної «моди». Хоча більшість археологів, певно, зустрине її суворо, в ній, мабуть, є сенс. Справа в тому, що більшість АК виділені головним чином за ознаками речей, здебільшого кераміки, до яких поняття моди значно ближче. Наприклад, такою «модою» можна вважати шнуровий орнамент. Це винахід, який став широко використовуватися різноетнічним населенням. Я не хочу сказати, що будь-яка ознака артефактів несе саме таку навантаженість. Гадаю, що більшість все ж має риси етнічної традиції, але мати на увазі подібний варіант не завадить, і при виділенні, і при аналізованні певних АК треба вміти відокремлювати риси етнічної традиції від широкорозповсюдженої поліетнічної «моди».

Зіставляючи ареали АК з видами та варіантами типів ландшафту ми отримали своєрідний звід даних, за яким певною мірою можна судити про заселеність території України в різні часи (табл. 11). Так, бачимо, що в мезоліті

з 67 видів типу ландшафту, що ми розглянули, тільки в 28 (41,7%) є археологічні пам'ятки. У ранньому неоліті це співвідношення ще менше — 25 (37,3%). В енеоліті маємо 40 заселених видів типу ландшафту (59,7%), в епоху бронзи — 60 (89,5%), у ранньозалізному віці — 44 (65,6%) і в давньослов'янській та давньоруській часи — 55 (82%). Цей розподіл відображає як коливання густоти населення території України і ступінь її заселеності в різні часи, так, головним чином, і вивченість пам'яток різних археологічних періодів. З таблиці добре видно в яких видах типу ландшафту ми не знаємо пам'яток того чи іншого археологічного періоду: в окремих видах є пам'ятки всіх періодів, а в інших тільки одного. Ця інформація має перш за все спонукати археологів звернути увагу на ці білі плями і покликати їх у поле для проведення ретельних пошуків невідомих ще пам'яток. У майбутньому треба з'ясувати чи дійсно ці місцевості були в певний час не заселені, чи тут ще не знайдені відповідні пам'ятки.

З таблиці 11 видно, що найбільше культур (25) знаходиться в західно-українському варіанті ландшафту широколистих лісів (II, A). Майже стільки ж (24) — в середньодніпровському варіанті лукоstepового типу (III, Г). По 20 культур — у Волино-Подільському варіанті того ж типу ландшафту (III, A) і в центральному варіанті північностепового типу ландшафту (V, Б). Це території де, мабуть, населення частіше змінювалось і етнічні процеси були складніші. Значно менше культур в Бесарабському варіанті лукоstepового типу ландшафту (III, B), Молдавсько-Подільському типу широколистих лісів (II, B), західно-подільському варіанті лісостепового типу (IV, A), а також у карпатському підтипі ландшафту (табл. 11, X). Тут населення було стабільнішим.

Отже, як бачимо, порівняння ареалів АК з ареалами природних комплексів може мати досить вагоме значення при різних реконструкціях минулого за археологічними джерелами. Це стосується не тільки реконструкції господарської діяльності, але й етнічної історії, простежування генетичних зв'язків населення того чи іншого регіону, міграційних процесів тощо. І саме тому таке порівняння дає змогу відповісти на питання, яка структурна одиниця суспільства в кожному окремому випадку стоїть за конкретною АК — сучасна археологічна категорія.

Наведені вище дані щодо розташування ареалів АК в природному середовищі лише перший крок у цьому напрямку. У подальшому треба детальніше розглянути кожну з культур окремо і лише після цього стане можливим більш ґрунтовне і повне узагальнення всього історичного минулого загалом. Але для цього потрібно:

1. Для кожного окремого археологічного періоду скласти детальні карти палеоландшафтів. Це дасть змогу ретельніше простежити зв'язок ареалів певних АК з їх типами і видами. Може, за рахунок цього ті неточності, що, безперечно, мають місце в даній роботі, відійдуть на другий план або зникнуть зовсім. Подібні роботи вже почали з'являтися¹⁸.

Слід ще мати на увазі, що часто пам'ятки тієї чи іншої АК заходять на території різних ландшафтів здебільшого по берегах річок, а тут, як правило, є окремі, заплавні, за К. І. Геренчуком, тип ландшафту і тому це іноді можна розглядати як розміщення не в різних, а в одному типі ландшафту. Врахування цього типу ландшафту повинно дещо скорегувати розташування певних АК. У майбутньому це неодмінно треба враховувати і тут велику роль повинна відігравати реконструкція способу життя даного суспільства, його господарської діяльності, що може допомогти в обмеженні екологічної ніші, потрібної для його існування. Звідси можна буде з'ясувати природні ресурси якого саме ландшафту головним чином використовувало дане населення: заплавного чи ширшого обсягу. Тоді і можна буде зробити висновок, до якого саме типу ландшафту належить ареал цієї АК. Ми такого аналізу не робили, тому і не використовували заплавного типу ландшафту.

2. Потрібно ґрунтовніше окреслити ареали певних АК, виділяючи в них центр і периферію. Може статись таке, що деякі досить широкі ареали вказаних нами АК в дійсності при історичній або етнічній реконструкції майже

фікція, бо були окреслені за випадковими пам'ятками, розташованими в ареалах інших культур. Історично це може бути, скажімо, поховання представника одного етносу в зоні мешкання іншого, але ж це не значить, що саме тут мешкали його сородичі. Тобто, певною мірою потрібна деяка ревізія чи уточнення ареалів конкретних АК.

3. У кожному окремому випадку мають бути з'ясовані причини зміни ареалів АК, чи не були вони результатом вимушеної міграції населення. Важливо з'ясувати ступінь автохтонності носіїв конкретних культур. А якщо передбачається просування певного населення, то треба чітко визначити хронологію пам'яток, щоб враховуючи їх асинхронність, можна було окреслити ареал на кожному наступному етапі розвитку даної АК. Крім того, оскільки зв'язок окремого етносу з певним ландшафтом найбільш важливий на стадії утворення етносу, слухною буде ретельніша увага до пам'яток раннього етапу його існування, а, отже, і до ранніх етапів існування АК, бо саме тут можна сподіватися знайти відображення в них етносу.

4. Ландшафт не є єдиною категорією, яку треба використовувати при порівнянні ареалів АК з природним оточенням для реконструкції історичного минулого. Взагалі, для цього потрібно враховувати весь комплекс природних умов (ареали поширення певних тварин, зміни клімату, стихійні лиха тощо), не забуваючи також і про соціальні (війни, державоутворення тощо).

5. Треба також більше уваги приділити вивченню тих АК, про носіїв яких існують писемні свідчення. Саме тут можна виявити важливі тенденції в зв'язку АК — етнос. Подібні дослідження цих культур можуть стати добротними моделями, які можна буде використовувати при історичній чи етнічній інтерпретації АК, про носіїв яких ми не маємо ніяких писемних згадок.

Примітки

¹ Генінг В. Ф. Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания археологии // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 6—35.

² Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период.— Л., 1990.— С. 17.

³ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 21.

⁴ Хотинский Н. А. Следы прошлого ведут в будущее.— М., 1981.— С. 82.

⁵ Геренчук К. И. Опыт классификации географических ландшафтов Украинской ССР и Молдавской ССР // Вопросы регионального ландшафтоведения и геоморфологии СССР.— Географический сборник.— Вып. 8.— Львов, 1964.— С. 5—13.

⁶ Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1; 1986.— Т. 2, Т. 3.

⁷ Геренчук К. И.— Указ. соч.— С. 5.

⁸ Там же.— С. 5—13.

⁹ Там же.— С. 6, 11.

¹⁰ Там же.— С. 5

¹¹ Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 100.

¹² Там же.— С. 360.

¹³ Там же.— С. 489.

¹⁴ Ричков М. Ю. «Культурні спільності» чи «спільності археологічних культур»? // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 88.

¹⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— Карта 38.— С. 271.

¹⁶ Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 166, 167.

¹⁷ Там же.— С. 193.

¹⁸ Кравец Д. П. Племена катакомбной культуры и природа // Донецкий археологический сборник.— Донецк, 1992.— Вып. 1.— С. 21—28.

Таблиця 1. Розподіл мезолітичних пам'яток по ландшафтах

Ландшафт		АК ІХ— VІІІ тис. до н. е.					АК VІІ—VІ тис. до н. е.						
Тип	Вид	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I	1	+											
	3										+		
	4	+											
	5	+											
	6		+									+	
	7		+	+				+					
	8			+								+	+
	10											+	
II	11			+									
	17											+	
	18											+	+
III	23			+									
	26								+	+			
	28											+	
IV	31								+				
V	40										+		
	42					+				+			
	45									+			
	46								+				
	47								+				
	48								+				
	49								+				
	50										+		
51										+			
VI	53										+	+	
	54											+	
	55				+					+			
	59										+		

Примітка: 1 — нобельський тип, 2 — тип Народичі, 3 — тип Смячки, 4 — оселівський тип, 5 — осокорівсько-рогалицький тип, 6 — тип Ненаситець-Моспіно, 7 — донецька АК, 8 — Кукрек, 9 — гребениківська АК, 10 — дніпро-прип'ятська АК, 11 — кудлаївський тип, 12 — тип Пісочний Рів.

Таблиця 2. Розподіл по ландшафтах неолітичних та ранньонеолітичних пам'яток

Ландшафт		АК VІ—V тис. до н. е.						АК IV тис. до н. е.			
Тип	Вид	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	3			+							+
	5			+							+
	7				+	+					+
	8				+	+					+
II	11			+							+
	14										+
	15						+				
	18				+						+
19				+						+	
III	23										+
	26										+
	28				+	+					+
IV	30			+							
	31										+
	34						+				+
V	39										+
	40									+	
	41									+	
	42								+		+
	44										+
	45								+		
50								+			
VI	53										+
VII	61										+
X	77				+						
	78				+						
	79				+						

Примітка: 1 — АК Кріш та розмалюваної кераміки, 2 — АК лінійно-стрічкової кераміки, 3 — ДДК, I етап, 4 — лизогубівський та струмільсько-гастятинський типи, 5 — буго-дніпровська АК, 6 — сурсько-дніпровська АК, 7 — лендельська АК, 8 — раннє трип'їлля, 9 — культура Гумельниця, 10 — ДДК, II етап.

Таблиця 3. Розподіл по ландшафтах енеолітичних пам'яток

а) б)

Ландшафт		АК					
Тип	Вид	1	2	3	4	5	6
I	7						+
	8						+
II	14	+					
	15	+					
	17	+					
	18						+
III	21	+					
	23	+					
	26	+					
	28		+				
IV	31	+					
	34	+					
	35	+					
V	39	+					
	41		+		+		
	42		+	+	+		
	43					+	
	44				+		
	47				+		
VI	54						+
	55		+		+		
	56					+	
VII	61					+	
X	78						+
	79						+

Ландшафт		АК					
Тип	Вид	7	8	9	10		
I	2	+					
	5	+					
	6				+		
	7				+		
II	8				+		
	10	+		+			
	15				+		
III	19				+		
	25				+	+	
	26					+	
IV	28			+	+		
	29			+	+		
	30				+		
V	31				+		
	32				+		
	35				+		
	36				+		
	37				+		
	39				+		
	41				+		
43						+	
VI	44						+
	45						+
	50				+	+	
	51				+		
VII	53				+		
	54				+	+	
	55						+
	56						+
VII	61						+

Таблиця 4. Розподіл по ландшафтах пам'яток трипільської АК

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	P	C	II
I	6			+
	10			+
II	14	+	++	
	15		+	+
	17			+
III	21			+
	23	+	+	
	25			+
	26	+	+	+
IV	30			+
	31	+	+	+
	32			+
	34	+	+	
	35		+	+
	36			+
V	39		+	+
	41			+
VI	53			+
	54			+
VII	61			+

Примітка: P — раннє трипілья, C — середнє трипілья, II — пізнє трипілья.

Примітки: 1 — середнє трипілья, 2 — Середній Стіг, 3 — новоданилівський тип, 4 — Нижня Михайлівка, 5 — полгарська та баденська АК, 6 — ДДК, III етап, 7 — АК ліччастого посуду, 8 — АК ямково-гребінцевої кераміки, 9 — пізнє трипілья, 10 — ранньоямна АК.

а) Культури IV — початку III тис. до н. е., б) культури першої половини III тис. до н. е.

Таблиця 5. Розподіл по ландшафтах пам'яток ранньої бронзи.

а)

б)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	1	2	3
I	3	+		
	6	+		
	7	+		
II	11	+		
	15	+		
	17		+	
III	21	+		
	22		+	
	23	+		
	25		+	
	27		+	
28		+		
IV	32	+		
	36		+	
	37		+	
V	40		+	
	41		+	
	42		+	+
	43		+	
	45		+	
	46		+	
	49		+	
51		+		
VI	54		+	
	55		+	+
	56		+	+
	57			+
	58		+	+
59			+	
VII	60		+	
	61		+	+
	62		+	

Ландшафт		АК						
Тип	Вид	4	5	6	7	8	9	
I	1			+				
	2			+				
	3			+	+	+		
	7						+	
	8				+			
II	9						+	
	10			+	+	+		
	11		+					
	17						+	
	18						+	
19						+		
III	21		+					
	23		+					
	24						+	
	28	+					+	
IV	32		+					
	35						+	
	36						+	
V	41	+						
	42	+						
	45	+						
	48	+						
	49	+						
	50	+						
	51	+						
52	+							
VI	53	+						
	54	+						
	55	+						
	56	+						
	59	+						
VII	60	+						
	61	+						
	62	+						
X	77		+					

Примітка: 1 — АК кулястих амфор, 2 — пізньоамна АК, 3 — кемобинська АК, 4 — катакомбна АК, 5 — підкарпатська АК, 6 — городсько-здовбицька АК, 7 — стжиживська АК, 8 — почапівська група, 9 — середньодніпровська АК. а) — друга половина III тис. до н. е., б) — кінець III — початок II тис. до н. е.

Таблиця 6. Розподіл по ландшафтах пам'яток доби бронзи

а)

б)

в)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	1	2	3
I	1	+		
	2	+		
	3	+		
	4	+		
	5	+		
	6	+		
	7	+		
	8	+		
	9	+		
II	10		+	
	11	+	+	
III	21	+		
	23		+	
	28			+
	29			+
IV	30		+	
	32		+	
	34	+		
	36			+
	38			+
V	39			+
	41			+
	42			+
	50			+
	51			+
VI	53			+
	54			+
	55			+
	56			+
	59			+
X	77		+	

Ландшафт		АК			
Тип	Вид	4	5	6	7
II	10			+	
	19			+	
III	23			+	
	26			+	
	28				+
	29				+
IV	31			+	
	32			+	
	38				+
V	40				+
	41				+
	42			+	+
	43				+
	44				+
	49				+
VI	51				+
	53				+
	54				+
	55				+
VII	56			+	
	60			+	+
	61			+	+
X	77			+	
	79			+	
	86			+	
	91			+	

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	8	9	10
I	6	+		
	7			+
	8	+	+	
II	10	+		
	14	+		
	15	+		
	18	+		
III	19			+
	27			+
IV	28	+	+	+
	34	+		
V	35	+		
	36			+
	38			+
	39			+
VI	42			+
	45			+
	46		+	+
	49			+
	50			+
	51			+
	53			+
	54			+
55			+	
VII	56			+
	57			+
	60			+
	61			+

Примітки: а) — до XV ст. до н. е., 1 — східноцинецька, 2 — комарівська, 3 — багатовапалкової кераміки; б) — XIII—XII ст. до н. е., 4 — станівська АК, 5 — культура Ноа, 6 — зрубна АК, 7 — сабатинівська АК; в) — XII—IX ст. до н. е.; 8 — білогрудівська АК, 9 — бондаринська АК, 10 — білозерська АК.

Таблиця 7. Розподіл по ландшафтах доскіфських і скіфських пам'яток

а)

б)

Ландшафт		АК				
Тип	Вид	1	2	3	4	5
I	1	+				
	2	+				
	3	+				
II	10	+				
	11		+	+		
	12			+		
	15					+
III	21			+		
	23		+		+	
	28					+
IV	32		+			
	34					+
	35					+
	36					+
V	41					+
	42					+
	43					+
	45					+
	46					+
	47					+
	49					+
VI	53					+
	54					+
	55					+
	56					+
	58					+
	59					+
VII	62					+
X	77		+			
	79					+
	80					+

Ландшафт		АК													
Тип	Вид	6	7	8	9	10	11	12	13	14					
II	14														+
	15														+
	17														+
III	21														+
	22														+
	24														+
	25														+
	27														+
	28														+
IV	30														+
	31														+
	32														+
	34														+
	35														+
	36														+
	38														+
	V	39													
41															+
42															+
43															+
VI	53														+
	54														+
	55														+
	56														+
	58														+
	59														+
VII	61														+

Примітки: а) доскіфські: 1 — лужицька, 2 — фракійський гальштат, 3 — висоцька, 4 — чорноліська, 5 — кімерійці; б) групи скіфських пам'яток: 6 — степова, 7 — молдавська, 8 — сівєрськодонецька, 9 — київська, 10 — волинська, 11 — східно-подільська, 12 — західно-подільська, 13 — ворсклинська, 14 — посульська.

Таблиця 8. Розподіл по ландшафтах народів Геродотової Скіфії
і давньослов'янських пам'яток.

а)

б)

Ландшафт		АК				
Тип	Вид	1	2	3	4	5
II	15					+
III	22					+
	24					+
	25					+
	27				+	
	28				+	
	29				+	
IV	34					+
	35					+
	36					+
	37				+	
	38				+	
	V	40	+			
41						+
42				+		
43			+			
44				+		
45					+	
46					+	
47				+		
48				+		
49				+		
50					+	
VI	53	+				
	54	+				
	55	+				
	56			+		
	57		+			
VII	61	+	+			
	62		+			

Ландшафт		АК			
Тип	Вид	6	7	8	9
I	1	+			
	2	+	+		
	3	+	+		
	5			+	
	8	+			
II	10	+			
	11		+	+	
	12		+		
	14		+		
	15	+			
	17	+			
III	19	+			
	21			+	
	23				+
IV	28	+			
	30		+	+	
V	31				+
	39				+
X	77		+		

Примітка: а) — народи Геродотової Скіфії: 1 — каліпиди, 2 — царські скіфи, 3 — скіфи-кочовики, 4 — скіфи-землероби, 5 — скіфи-орачі; б) — давньослов'янські пам'ятки: 6 — зарубинецька АК, 7 — пшеворська АК, 8 — липицька АК, 9 — поєнешти-лукашівська АК.

Таблиця 9. Розподіл по ландшафтах АК початку (а), середини (б) і кінця I тис. (в).

а)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	1	2	3
I	1	+		
	2	+		
	3	+		
	7		+	
	8		+	
	9		+	
II	10	+		
	11	+		+
	12			+
	14			+
	15			+
	17		+	+
	18		+	+
III	20	+		
	21			+
	22			+
	23			+
	24			+
	25			+
	27		+	+
	28		+	+
	29			+
	IV	30		+
34				+
35				+
36				+
38				+
V	39			+
	40			+
	41			+
	42			+
VI	53			+
	54			+
	55			+
	56			+
VII	61			+

б)

Ландшафт		АК			
Тип	Вид	4	5	6	7
I	1		+		
	2		+		
	3		+		
	4		+		
	5		+		
	6		+		
	7		+		
	8	+			
II	10		+		
	11		+		
	14		+		
	15				+
	16		+		
	18	+			
III	21		+		
	22		+	+	
	23		+		
	24				+
	28	+		+	
	29				+
IV	34				+
	35				+
	37	+		+	
	38				+
V	40				+
	41				+
	42				+
	44				+
	45				+
	49				+
	50				+
VI	56				+
	57				+
VII	61				+
	62				+

в)

Ландшафт		АК		
Тип	Вид	8	9	10
I	1		+	
	2		+	
	3		+	
	5		+	
	6		+	
	7		+	
	8		+	
	9	+		
	II	10		+
11			+	
17			+	
18		+		
19		+		
III	22		+	
	23		+	
	24		+	
	27	+		
	28	+		
	29	+		
IV	37	+		
	38	+		
V	46			+
	50			+
	51			+
	52			+
X	77		+	
	79		+	
	81		+	
	91		+	

Примітка: 1 — вельбарська, 2 — київська, 3 — черняхівська, 4 — колочинська, 5 — празька, 6 — пеньківська, 7 — кочовики, 8 — роменсько-волинцевська, 9 — Лука-Райковецька, 10 — салтівська.

Таблиця 10. Співвідношення ареалів АК з кількістю типів ландшафту, які вони займають.

+ + + + + + + + + + + + + +	Давньослов'янський час
+ + + + + + + + + +	
+ + + + + + + + + + + + + +	Ранньозалізний вік
+ + + + + + + + + + + +	
+ + + + + + + + + + + + + +	Доба бронзи
+ + + + + + + + + + + +	
+ + + + + + + +	Енеоліт
+ + + +	Неоліт
+ + + + + + + + +	Мезоліт
1 2 3 4 5 6 7	
Кількість типів ландшафту	

Примітка: Позначки всередині таблиць означають наявність АК вказаної доби (див. примітки до табл. 1—9).

Таблиця 11. Співвідношення кількості АК різних періодів з видами та варіантами типів ландшафту.

Тип	Ландшафт		Археологічні періоди						Кількість АК			
	Вар.	Вид	М	Н	Е	Б	РЗ	Слов.				
I	А	1	+			+	+	+	8	16		
		2				+	+	+	9			
		3	+	+			+	+	+	14		
		4	+				+		+	3		
	Б	5	+	+	+	+			+	8	14	
		6	+			+	+		+	8		
	В	7	+	+	+	+			+	12		
		8	+	+	+	+			+	14	19	
		9						+	+	4		
II	А	10	+			+	+	+	+	14		
		11	+	+			+	+	+	15	25	
		12							+	+	3	
	Б	14		+	+	+	+	+	+	7	7	
		15		+	+	+	+	+	+	10	11	
	Г	16							+	1		
		17	+		+	+	+	+	+	9	9	
	Д	18	+	+			+		+	9	13	
		19		+	+	+			+	7		
III	А	20							+	1		
		21					+	+	+	9	20	
		22						+	+	+	7	
		23	+	+	+	+	+	+	+	13		
	Б	24					+	+	+	5	8	
		25					+	+	+	+	5	
	В	26	+	+	+	+				6	6	
		27						+	+	+	6	
		28	+	+	+	+	+	+	+	23	24	
Г	29					+	+	+	+	8		
	30			+	+	+	+	+	+	7	7	
IV	Б	31	+	+	+	+	+	+	+	8	13	
		32						+	+	+	7	
	В	34		+	+	+	+	+	+	9		
		35						+	+	+	8	15
		36						+	+	+	8	
	Г	37					+	+		+	5	10
		38						+	+	+	7	
	V	А	39				+	+	+	+	8	13
			40	+	+					+	+	6
Б		41					+	+	+	+	12	
		42	+	+	+	+	+	+	+	+	17	20
		43						+	+	+	6	
В		44						+	+		4	
		45	+	+	+	+	+	+	+	+	8	13

Продовження таблиці 11.												
Ландшафт			Археологічні періоди					Кількість АК				
Тип	Вер.	Вид	М	Н	Е	Б	РЗ Слов.					
V	В	46	+				+	+	+	6		
		47	+		+				+	3		
	Г	48	+							2	8	
		49	+			+	+	+	+	8		
	Д	50	+	+	+	+			+	9		
		51	+			+	+		+	8	12	
52							+	+	+	3		
VI	А	53	+	+	+	+	+	+	+	11	14	
		54	+			+	+	+	+	12		
	Б	55	+			+	+	+	+	14	16	
		56					+	+	+	+	12	
	В	57						+		+	3	
		58						+	+		4	9
59		+					+	+		6		
VII		60							+	5		
		61					+	+	+	+	11	12
		62						+	+	+	5	
X	А	77		+			+	+	+	5	7	
		78		+	+					2		
	Б	79			+	+	+	+	+	5		
		80							+	1	5	
		81								+	1	
	Г	86						+		1	1	
Е	91							+	+	2	2	
Всього			28	25	40	60	44	55				

Примітка: М — мезоліт, Н — неоліт, Е — енеоліт, Б — бронза, РЗ — ранній залізний вік, Слов. — давньослов'янський і давньоруський часи.

Додаток до таблиць 1—11.

Перелік типів, варіантів та видів ландшафту.

Тип I. Поліський

А. Волинський варіант. Види: 1. Прип'ятський, 2. Ковельський, 3. Турійський, 4. Стрийський.

Б. Житомирський варіант. Види: 5. Олевський, 6. Коростенський.

В. Києво-Чернігівський варіант. Види: 7. Чорнобильський, 8. Сновський, 9. Замглайський.

Тип II. Широколістяних лісів

А. Західноукраїнський варіант. Види: 10. Сокальський, 11. Опільський, 12. Толтровий.

Б. Молдавсько-Подільський варіант. Види: 14. Східно-подільський.

В. Дніпро-Бузький варіант. Види: 15. Побузький, 16. Новоград-Волинський.

Г. Придніпровський варіант. Види: 17. Канівський.

Д. Лівобережний варіант. Види: 18. Броварський, 19. Путивльський.

Тип III. Лукоstepовий

А. Волино-Подільський варіант. Види: 20. Рівненський, 21. Подільський, 22. Уланівський, 23. Покутський.

Б. Дніпро-Бузький варіант. Види: 24. Білоцерківський, 25. Уманський.

В. Бесарабський варіант. Види: 26. Бельцький.

Г. Середодніпровський варіант. Види: 27. Ніжинський, 28. Миргородський, 29. Коломацький

Тип IV. Лісостеповий

А. Західноподільський варіант. Види: 30. Західно-подільський.

Б. Прут-Дністроєвський варіант. Види: 31. Північно-молдавський, 32. Придністровський.

В. Дніпро-Бузький варіант. Види: 34. Бершадський, 35. Тетіївський, 36. Звенигородський.

Г. Слобідський варіант. Види: 37. Сумський, 38. Харківський.

Тип V. Північностеповий

А. Західний варіант. Види: 39. Південномолдавський, 40. Кучурган-Чичиклейський.

Б. Центральний варіант. Види: 41. Кіровоградський, 42. Запорізький, 43. Приазовський.

В. Дніпро-Донецький варіант. Види: 44. Гуляйпільський, 45. Самаро-Орельський, 46. Шебелинський.

Г. Донецький варіант. Види: 47. Нагільніський, 48. Краснодарський, 49. Торський.

Д. Задонецький варіант. Види: 50. Куп'янський, 51. Старобільський, 52. Ізюмський.

Тип VI. Південностеповий

А. Причорноморський варіант. Види: 53. Бужацький, 54. Тилигульський.

Б. Ногайський варіант. Види: 55. Снігурівський, 56. Каховський.

В. Кримський варіант. Види: 57. Тарханкутський, 58. Таврійський, 59. Керченський.

Тип VII. Пустельностеповий

Види: 60. Алешківський, 61. Асканійський, 62. Присіваський.

X — Карпатський підтип

А. Передкарпатський клас. Види: 77. Луквинський, 78. Черемоський.

Б. Закарпатський клас. Види: 79. Чопівський, 80. Солотвинський, 81. Перечинський.

Г. Клас середньогірських ландшафтів на флішових хребтах. Види: 86. Сколевський.

Е. Клас ландшафтів на вулканічних породах. Види: 91. Бужорський.

Примітки:

1 — Нумерація типів, варіантів видів ландшафту подана за К. І. Герасюком;

2 — Штриховою лінією в таблицях 1—9 розділені варіанти типів ландшафту.

Н. А. Рыжков

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ЛАНДШАФТ

Статья посвящена соотношению ареалов археологических культур Украины с типами и видами ландшафта. Рассматриваются ареалы 77 археологических культур и типов памятников, начиная с мезолита и до средневековья. Столь большой временной диапазон культур позволил наметить ряд тенденций. Одна из них заключается в совпадении границ между синхронными культурами с границами между видами ландшафта.

тов (89% случаев!). Такое совпадение представляется закономерным и может служить подтверждением известного тезиса о прямой связи территории определенного этноса с конкретным ландшафтом.

В то же время, наличие археологических культур с весьма широкими ареалами, включающими территорию нескольких типов ландшафта, может свидетельствовать о политичности носителей этих культур. Однако, в каждом конкретном случае вопрос этнической интерпретации археологической культуры должен рассматриваться отдельно.

Соотнесение ареалов археологических культур с ландшафтами автор считает необходимой процедурой, предшествующей реконструкции исторической и этнической ситуации, основанной на анализе археологических материалов.

N. A. Rychkov

ARCHAEOLOGICAL CULTURE AND THE LANDSCAPE

The paper is devoted to comparison of areas of distribution of archaeological cultures of Ukraine with types and kinds of landscapes. Areas of distribution are considered for 77 archaeological cultures and types of relics beginning from mesolith till the Middle Ages. Such great time interval between the cultures permitted some tendencies to be outlined. One of them is the coincidence of the borders between synchronous cultures with the borders between types of landscapes (89% of cases). This coincidence seems to be natural and may serve confirmation of the known thesis on the direct relation between the territory of a definite ethnos and concrete landscape. At the same time archaeological cultures with rather wide areas of distribution which embrace the territory of several types of the landscape may prove the polyethnic character of carriers of these cultures. But the problem on ethnic interpretation of archaeological culture is to be treated specifically in each particular case.

The author thinks it to be a necessary procedure, to correlate archaeological cultures with landscapes. It must previous reconstruction of the historical and ethnic situation based on the analysis of archaeological and ethnic situation based on the analysis of archaeological findings.

Одержано 20.12.94

ПРО КИНДЖАЛИ СКІФСЬКОГО ТИПУ З ПРОСТИМ АНТЕННИМ НАВЕРШЯМ

С. В. Махортих

У статті розглядаються питання походження і хронології одного з компонентів скіфського наступального озброєння — кинджалів з простим антенним навершям.

Розгляд різноманітних категорій скіфського матеріального комплексу має важливе значення для з'ясування походження скіфської культури загалом. Мечі та кинджали з простим антенним навершям є одним з різновидів скіфського наступального озброєння. Однак час їх появи, а також питання походження є дискусійними.

До недавнього часу в роботах А. І. Мелюкової та К. Ф. Смирнова, присвячених розгляду скіфського та савроматського озброєння, мечі та кинджали з простим антенним навершям на південному сході Європи датувалися VI — початком V ст. до н. е.¹ Однак комплексні знахідки у ряді пам'яток Північного Кавказу дозволяють говорити про появу цього типу зброї значно